
MEDICINA - ROMANTIKA - TERMÉSZETFILOZÓFIA. Fájdalom, gyógyulás és költői imagináció: Szerdahely György Alajos latin nyelvű költészetének medikai dimenziója a felvilágosodás kori Magyarországról¹

MEDICINE - ROMANTICISM - NATURAL PHILOSOPHY. Pain, Cure, and the Poetic Imagination: The Medical Dimension of Georg Aloys Szerdahely's Latin Poetry in Enlightenment-Era Hungary

Balogh Piroska, DSc, habilitált egyetemi docens
ELTE BTK Magyar Irodalom- és Kultúratudományi Intézet
balogh.piroska@btk.elte.hu

Initially submitted May.02, 2025; accepted for publication Sept.30.2025

Abstract

The study explores a unique thematic aspect – illness and healing – in the Latin poetry of György Alajos Szerdahely (1740–1808), best known as the first professor of aesthetics in Hungary. The analysis focuses on a selection of poems dealing with medical subjects, investigating their poetic and mythopoetic structures and the intricate relationship between the poetic persona and medical discourse. The study demonstrates that medical themes are not mere curiosities in Szerdahely's oeuvre but are deeply embedded in his aesthetic and anthropological thinking. The recurring motifs of pain, healing, and disease serve as poetic tools for articulating both emotional experience and scholarly reflection. Through this lens, Szerdahely's poems open a new and previously underexamined dimension of Enlightenment-era Hungarian literature.

kulcsszavak: neolatin költészet, orvoslás, fájdalom, esztétika, felvilágosodás

keywords: Neo-Latin poetry, Medicine, Pain, Aesthetics, Enlightenment

A magyar kultúrtörténetben Szerdahely György Alajos (1740–1808) elsősorban mint az első magyarországi esztétikaprofesszor vált ismertté. A jezsuita szerzetes, majd világi pap Szerdahely 1774 és 1784 között volt a Magyar Királyi Egyetem professzora, épp az intézmény költözései (Nagyszombat – Buda – Pest) idején. Ebben az időszakban írta meg esztétikai monográfiáit, melyeket az egyetemen tankönyvként használtak, és melyek az ekkor már diszciplínává váló esztétika tudományának, ezen belül a regény, drámai és opera elméletének első magyarországi, latin nyelvű összefoglalásai. Pedagógiatörténeti szempontból is jelentős tevékenysége, hogy a Helytartótanács tanügyi előadójaként ő vezette és koordinálta az 1806-os *II. Ratio Educationis* összeállítását.² Itt azonban életművének egy olyan részéről lesz szó, amely hosszú ideig – méltatlanul – kívül esett a magyar irodalom- és kultúratudomány érdeklődésén: költői munkásságáról. Bár több alkalmi verse különnyomtatványban is megjelent, latin nyelvű költői műveit két kötetben gyűjtötte össze, amelyek között több átfedés is van. 1788-ban jelent meg *Silva Parnassii Pannonii* (A pannon

¹ A tanulmány az NKFIH 134719. számú, *Esztétikai kommunikáció Európában (1700–1900)* című projektjének támogatásával készült.

² Szerdahely részletes életrajzát l. Balogh 2025: 465–558.

Parnasszus erdeje) címmel első versgyűjteménye Bécsben,³ a második, ugyanezen címet viselő, de tartalmában eltérő kiadása pedig Budán, 1803-ban.⁴ Bár a kötetekről a korszakban pozitív recenziók születtek, a kortársak ismerték és forgatták őket, latin nyelvük miatt gyorsan feledésbe merültek, és Szerdahely esztétikai életművének újrafelfedezésekor is háttérbe szorultak. Ugyanakkor láthatóan jól átgondolt, különleges kötetkompozíciókról, a korabeli magyarországi költészeti hagyományon egészét tekintve is igényesen és újszerűen kidolgozott témákról, versekről van szó, melyeket a készülő kritikai kiadásuk remélhetőleg sikerrel emel majd vissza a magyarországi költészet történetébe. Jelen tanulmányban nem elsősorban Szerdahely verseinek poétikai értékét szeretném megmutatni, hanem egy különleges téma- és motívumsort emelek ki belőlük, nevezetesen a betegség, gyógyulás és orvoslás ábrázolásának meglepően erős és kidolgozott jelenlétét. Egyszersmind arra is választ keresek, mi az oka e különleges téma- és motívumsor hangsúlyos jelenlétének a versekben, van-e mélyebb, eszmetörténeti szempontból is érdekes kapcsolat Szerdahely esztétikai koncepciójában poézis és orvostudomány között, vagy csupán valamiféle kuriózumra való törekvés, illetve a korabeli jezsuita poétikaoktatás egyik jellegzetes tematikájának kidolgozása⁵ áll e jelenség mögött.

A versek értelmezéséhez előjáróban fontos jelezni egy, a mai olvasónak már szokatlan sajátságot: a szerző verseit bőséges lábjegyzetes kommentárral látta el. Ennek oka nemcsak az, hogy tudós költőről, úgynevezett *poeta doctus*ról van szó, hanem tágabb, kötetkompozíciós jelentősége is van. E kötetkompozícióról tehát, mint a versek közvetlen értelmezési kontextusáról, érdemes néhány ejteni. Szerdahely mindkét kötetének címe egyrészt a Publius Papinius Statius által megteremtett *silva* műfaj hagyományára utal, aki *Silvae*, azaz *Erdők* címen 89-95 között általában megrendelésre, a legkülönbözőbb alkalmakra, születésnapra, lakodalomra, felgyógyulásra, útrakelésre írott verseit gyűjtötte össze, megteremtve ezzel a vegyes tartalmú, alkalmi írásokat közlő, rendszerezetlenül tarka versgyűjtemények ókori mintáját.⁶ Ugyanakkor Szerdahely nemcsak megidézte köteteivel a *silva*-hagyományt,⁷ hanem át is alakította azt, mégpedig úgy, hogy olvasói számára igen határozott értelmezési irányt jelölt ki az első kötet előszavában,⁸ amely a második kötethez is iránymutatóul szolgál (Szerdahely a két kötetet egyazon koncepció két változataként, egyazon Parnasszus két csúcsaként kezelte, második kötetének előszava inkább személyes és nem koncepciózus jellegű).⁹ Ebben az előszóban Szerdahely a *Silva*-kötetet az asztronómus Maximilian Hellnek ajánlotta. A bevezető szöveg a szokványos szerénykedés toposzával indul, miszerint Hell, azáltal, hogy a kötetben is közölt epüllion, a *Historia Uraniae Musae* szövegét folyóiratában közölte,¹⁰ felbátorította a szerzőt egyéb, már meglévő és újabb költeményének közzétételére. Majd általánosabb, tézisszerű megállapítások következnek astronomia és poesis, azaz csillagászat és költészet, átvitt értelemben pedig tudomány és művészet kapcsolatáról:

³ Szerdahely 1788.

⁴ Szerdahely 1803.

⁵ „A győri repetensek főlió alakú kötetekbe, saját kezűleg bemásolt versei közül számos kapcsolódik a betegség-gyógyulás-elmúlás témájához, olvashatunk bennük halálról, legyen az a pápáé, egy-egy rendtagé (vagy egy kanárié); járványról; pestisről; betegségekről: lázról és szembajról. Találunk köztük gyógyulásért könyörgőket, gyászosakat, a bajokat szemléletesen részletezőket és a gyógyíreket felsorolókat.” Szádóczky 2022: 255.

⁶ Statius művének legmodernebb, kommentált kiadásai: Gibson 2006 és Lóio 2023.

⁷ A *Silvae* neolatin hagyományáról és későbbi recepciójáról l. Adam 1988 és van Dam 2013: 601-624.

⁸ *Viro Celeberrimo Adm. Rev. Domino Maximiliano Hell*. Szerdahely 1788: 1.

⁹ *Praelogium*. Szerdahely 1803: 1.

¹⁰ Szerdahely kötetének csillagászati vonatkozásairól l. Balogh 2016:181-202.

„Mert vajon nem az Égben lakozik-e a Poézis is? A költők, akikről Platón és az egész ókor helyesen tanítja, hogy a Bölcsesség teljességének első és egyedüli Atyái és Vezérei, a Költészet Múzsáját az Égbe helyezték, és nővérel, Urániával együtt, akinek ősi nevét a csillagászoknak a legújabb bolygó elnevezése körüli vitájában TE képviselted, a csillagok birodalmában helyezték el. Mindig is barátok, hiszen egyszersmind testvérek is Költészet és Csillagászat. E két nővér uralja az Ég mérhetetlen terét; ők kormányozzák ama örök világokat, melyeket TE nemcsak kiemelkedőleg kutatsz, hanem egyszersmind majdan a lakójuk leszel. Ezért nem tévedek, ha azt mondom: az Ég hosszas és lankadatlan tanulmányozása, valamint Költészet és Uránia testvéri barátsága révén lakozik BENNED ama Költői Lélek, mely erős testre vall, és a hosszú élet gyarapítója és kezese. Fogadd el tőlem, ami a TIÉD! Ebben az Erdőben felleled mindazt, amit NEKED a TE Eged jelent.”¹¹

Az előszó tehát kiépíti egy mitopoetikus világkép alappontjait. Az egyik alappont az emberfeletti/emberen túli emberi világ kitüntetett helye, a kozmikus „Ég”, melyben örök világok („orbes”) lakoznak, és melyet a tudomány tár fel. A másik alappont a kozmosz emberi tere, személyes, antropológiai horizontja, amit a költészet reprezentál: az „erdő”. A kettő összekapcsolására, együttes megjelenítésére pedig a „Spiritus Poeticus”, a Költői Lélek, Szerdahely esztétikája szerint a Teremtő Lélek képes. A költői mű tehát egyfelől nem más, mint maga az Ég: éppúgy olvasható, kutatható, tudós módra megismerhető – ezért is ismerhet benne a saját, asztrológiai Egére a megszólított csillagász. Másfelől a költői mű maga az erdő, a természet: legyen szó akár a külső természet erdejéről, akár az emberi lélek belső természetének vadonjáról. A versek esetében ez a kettősség tipográfiailag is megjelenik: a tudományos horizontot a lábjegyzetben csatolt kommentárok, a költői-személyes horizontot maga a versszöveg közvetíti. És bár a tudományos narratíva itt elsősorban a csillagászat-költészet kettősségében jelenik meg, az orvosláshoz kapcsolódó versekben analóg módon működik a tudományos medicina és a betegség-gyógyulás emberi érzelmeinek költői megjelenítése között húzódó, összefonódó kettősség.

Hét olyan vers olvasható Szerdahely köteteiben, amelyek teljes egészében a medicina valamely aspektusával foglalkoznak: Az igazi magyar Amazonról;¹² Gyulának, aki mértéktelenül gyógyszerezi magát;¹³ Tekintetes Daruvári Jankovich Antal gróf kertjéről;¹⁴ A köszvény megbünteti ellenségeit;¹⁵ A haldokló költő imája Apollónhoz, az isteni orvoshoz;¹⁶

¹¹ „An non enim in Coelo Poesis est? Poetae, quos Plato, totaque vetustas recte docet fuisse primos et solos omnis Sapientiae Patres et Duces, Musam Poeticam in Coelos intulerunt, et cum Sorore Urania, cui TU in Lite Astronomorum de Nomine antiquum nomen vindicasti, Sidereis in regionibus collocarunt. Semper amica, quia vere cognata Poesis est Astronomiae. Hae duae germanae tenent immensa Coelorum spatia; istae moderantur aeternos illos orbes, quos TU pridem non tam eminus specularis, quam proxime incolis. Propterea non aberravero, si dicam: ex longo, diuturnoque Coeli usu, et cognata Poeticae, Uraniaeque amicitia traxisse TE Spiritum illum, quem habes Poeticum, vegeti corporis indicem, vitaeque longioris augurem, et sponsorem. Accipe iam a me, quod TUUM est! In hac etiam Silva reperies, quae TE Tui Coeli admoneant.” Szerdahely 1788: 1. A tanulmányban idézett valamennyi Szerdahely-szöveget, címet latinból Balogh Piroska fordította.

¹² *De vera Amazone in Hungaria*. Szerdahely 1788: 6–8. és Szerdahely 1803:61–62.

¹³ *Ad Iulium Pharmacis sine modo utentem*. Szerdahely 1788: 74. és Szerdahely 1803:126.

¹⁴ *De Horto Excellentissimi Comitum ANTONII IANKOVICS de Daruvár*. Szerdahely 1788: 52–53. és Szerdahely 1803:85–86.

¹⁵ *Podagra suos Hostes ulciscitur*. Szerdahely 1788: 236–238. és némi változtatással: *PODAGRA Hostes suos, Medicos, ulciscitur*. Szerdahely 1803:219–220.

¹⁶ *Poeta moribundus ad Deum Medicum*. Szerdahely 1803:102.

*Hálaadás Szent Apollóniának;*¹⁷ *Denhoffer Józsefnek, a Budán szolgáló királyi udvari főorvosnak és királyi tanácsosnak.*¹⁸ Ugyanakkor számos más költeményben is felbukkan orvosi vonatkozás, ezekre alkalmasint hivatkozni is fogok. Vegyük sorra, melyik költemény milyen aspektusból mutatja meg medicina és a költői lélekábrázolás kapcsolatát.

*Az igazi magyar Amazonról*¹⁹ című versben nemcsak a kötet szemléleti kettőssége rajzolódik ki markánsan, de ez a vers jeleníti meg talán a legdrámaibb szituációt: egy, a kor orvoslásának megfelelően altatás és érzéstelenítés nélküli emlőeltávolító műtétet, mellrák gyógyítására. A vers lábjegyzetei tudományos diskurzusként foglalják össze az eseményt az olvasó számára: megtudjuk, hogy Niczky Annának (1757–1787), Niczky Kristóf országbíró lányának és Schmidegg László gróf feleségének masztectómiájáról van szó, melynek során az eltávolított testrészen több tumort is találtak. A műtétet Stáhly György (1755–1802) végezte, aki 1783-tól 1802-ig a Királyi Egyetem tanszékvezető orvosprofesszora volt, a sebészet, a szülészet és a szemészet tanára, korábban katonaeorvos, illetve a Josephinum rendkívüli sebésztanára,²⁰ Fejér vármegye főorvosa.²¹ A jegyzetekből kiolvasható narratívát két mitológiai utalás kapcsolja a versszöveghez: az amazon motívuma, akik „jobb mellüket eltávolítottak, kiégették, hogy szabadabban mozoghassanak és harcolhassanak”, és Khirón kentaur, aki széleskörű gyógyító tevékenysége mellett híres volt sebészi tehetségéről és kezűgyességéről.²² A vers maga az amazon-motívum köré épül: a felütés az amazon-mítoszt mint mesei, a hétköznapiaktól távol álló fikciót mutatja be, a befejezés ellenben megnevez egy hús-vér amazont, Niczky Kristóf lányát. A mítosz megtestesülése pedig egy megrendítő betegségfolyamatot ábrázol: egy főúri hölgyet jelenít meg, aki a báj helyett a hitet, jóságot és a tudást részesíti előnyben, és öt gyermek édesanyja. E felvezetés után jelenik meg a harc motívuma a versben: a gyermekeket tápláló emlő az alattomos ellenség, a Rák miatt halálhozóvá válik, az apollóni orvoslás, azaz a gyógyszeres kezelés nem segít,²³ ám a beteg, épp gyermekei fájdalmától támogatva, felveszi a harcot a kór ellen: Apollón helyett Khirónt, azaz a gyógyszerek helyett a sebészi kezelést választja, mintegy parancsot ad annak végrehajtására. A vers leírásában maga a műtét avatja a beteget amazonná: nemcsak a levágott emlő motívuma mentén, hanem a bátorság révén, amellyel felvállalja ezt a mai szemmel szinte elképzelhetetlenül fájdalmas beavatkozást,²⁴ és nemcsak elviseli, de maga veszi tenyerébe a levágott testrészt. Így jut el a vers arra a pontra, hogy az amazon karaktere immár nem mese és fikció, hanem a költő megnevezhet egy megtestesült amazont, mégpedig apja nevével nevezi meg őt, jelezve, hogy Niczky Anna bátorsága férfi mércével mérhető hősiesség. A költeményhez egy (szomorú) párvers is csatlakozik később: *Egy igazi amazon halálára* címmel. A lábjegyzetéből megtudhatjuk, hogy a műtét ellenére Niczky Anna 1787.

¹⁷ *Eucharisticon. Divae Apolloniae datum.* Szerdahely 1788: 21–23. és Szerdahely 1803:151–152.

¹⁸ *Iosepho Denhofer Archiatro Aulae Regiae Budensis, et Consiliario Regio.* Szerdahely 1788: 195–197

¹⁹ L. 12. jegyzet.

²⁰ Az intézmény sebészettörténeti jelentőségéről l. Lohff 2019.

²¹ A Stáhly orvosdinasztiáról l. Kótyuk 2005: 189.

²² „Amazones erant Mulieres in Scythia iuxta Tanaïam, quae deinde ad Thermodoontem Thraciae fluvium commigrarunt, a μαζος adpellatae, quod dextram mammam exusserint, ut liberius agere pugnareque possint; unde Unimammae, bellatrices, et mavortiae fuere dictae.” Szerdahely 1788: 6. „Chiron fuit Centaurus, sed iustus, artis medicae, equestris, et venatoriae peritissimus; nec non Astronomiae et Musicae. Ex discipulis duos habuit celebri mos, Aesculapium, et Achillem. Tandem in Coelum translatus in Zodicao Sagittarius dicitur.” Uo. 7.

²³ Korabei nőgyógyászati, többek között a mellrák kezeléséről szóló kézikönyvektől l. Krász: 2022: 216–243. Köszönet Krász Lillának a masztectómia korabeli orvostörténeti kontextusára vonatkozó információkért.

²⁴ A melléltávolítás korabeli sebészeti módszereiről l. Sakorafas and Safioleas 2010: 6–29.

október 26-án, 35 éves korában elhunyt. A vers maga immár amazonként, elesett harcosként mutatja be a hősnőt, aki bátorsága révén legyőzte a halált (azaz egyrészt nem adta meg magát a betegségnek, hanem küzdött ellene; másrészt ezzel két költemény amazon-hősnőjeként is örök költői hírnevet nyert az antik mitikus hősökhez hasonlóan). Jól látható tehát, hogy míg a jegyzetekben betegség és műtét egy tárgyilagos, orvostörténeti narratíva, addig a versszövegekben egy megrendítő személyes élet- és lélekhelyzet finoman árnyalt megjelenítéseként²⁵ bontakozik ki.

A másik hat vers nem egy konkrét személyt érintő válságélmény mentén foglalkozik az orvoslással. A *Gyulának, aki mértéktelenül gyógyszerezi magát*²⁶ című vers jó példa arra, hogy Szerdahely költészetében látványosan megjelenik egyfajta pszichológiai érdeklődés, több verse ábrázol olyan lélektani helyzeteket, amelyek egyfelől tipikusak, másfelől önsorsrontóak, többnyire valamilyen trauma vagy félelem áll mögöttük (ide kapcsolhatók többek között az öngyilkosság problémáját és lélektani motivációit boncolgató versek is).²⁷ Az itt említett vers egy paradoxonra épít, csattanója egy kijózanító felismerést-figyelmeztetést fogalmaz meg. A vers szépen kibontja, hogy az ábrázolt karakter, Gyula számára a gyógyszerek immár étellé és itallá váltak, ám ezek nem az életét táplálják és nem örömet, élvezetet okoznak: „Van-e értelme, hogy gondot és gyógyszert vásárolj, / Hogy pénzedet nyavalyát s egykoron sírt szerezz magadnak?”²⁸ A leírásból kirajzolódik, hogy a mértéktelen gyógyszerfogyasztás mögött görcsös halálfélelem áll, így a gyógyszerek nem gyógyulást, hanem pusztulást hoznak fogyasztójukra: „Amiből mások az életet nyerik, te a halált kapod belőle, barátom.”²⁹ A paradoxon biblikus: miközben Julius megmenteni igyekszik életét, elveszíti azt, s a vers záró sorai rámutatnak, hogy a halállal való szembenézés, annak felvállalása lehet az egyetlen „gyógyszer” ebben a helyzetben. A *köszvény megbünteti ellenségeit*³⁰ című vers nem egy személyes példa, hanem egy mitikus költemény a betegség lélekölő hatalmáról. A vers a köszvényt mint Podagra istennőt mutatja be, kinek hatalmát Venus és Bacchus adja, utalva arra az azóta megcáfolt közvélekedésre, hogy a mértéktelen alkoholfogyasztás és kicsapongó szexuális élet lenne a betegség okozója. Ezzel a hatalommal szemben kétféle lehetséges attitűdöt mutat be a vers: vannak, akik áldozatot mutatnak be az istennőnek, félnek tőle, egyszersmind mintegy „ápolgatják” a betegségtudatukat; és vannak a

²⁵ Ennek az élethelyzetnek a személyes narratívája akkoriban kezdett csupán hangot kapni az irodalomban, mégpedig többnyire intímabb műfajokban (levelezés) és nők révén. Az egyik legismertebb női beszámoló mellrákműtétről Frances Burney brit írónőtől származik, aki 1811-ben túlélte a rendkívül fájdalmas, érzéstelenítés nélküli operációt. Bár ez már a 19. század elején történt, a műtéti eljárások ekkor még nagyon hasonlóak voltak az 18. századi gyakorlathoz. Burney részletes levélben írta le a tapasztalatait, amely ma is fontos forrás a korabeli orvosi gyakorlat és a betegélmény megértéséhez. Részletesem l. Copeman 2024 <https://warburg.sas.ac.uk/blog/women-enlightenment-taking-charge-their-breast-cancer-awareness-case-frances-burney> és Meek 2017: 27-45.

²⁶ L. 13. jegyzet. A jezsuita tudományosságban fontos szerepe volt a farmakológiának, vö. Boumediene 2020: 229-254.

²⁷ *De Muliere Quae desperato Militis coniugio se deiecit in Danubium Budae Anno MDCCCLXXXVI*. [Egy nőről, aki elkeseredésében, hogy nem lehet egy katona felesége, a Dunába vetette magát Budán 1784-ben] Szerdahely 1788: 96–97. *De frequenti Autochiria*. [A gyakori öngyilkosságról] Szerdahely 1788: 70–71. és Szerdahely 1803: 132.

²⁸ „Est aliquid, curam, et medicamina promere, ut alter / Aere suo morbos, et prope funus emat.” Szerdahely 1803: 126.

²⁹ „Unde alii Vitam, Mortem tu ducis Amice.” Szerdahely 1803: 126.

³⁰ L. 15. jegyzet.

gyógyítók, orvosok, akik felveszik vele a küzdelmet. A vers (negatív) csattanója, hogy a köszvény saját támadóit, az orvosokat is hatalmába keríti és megkínzza. A vers mitikus horizontja tehát egyrészt a gyógyíthatatlan, krónikus betegségekkel való küzdelem lélektani csapdahelyzetét mutatja be, amit a negatív csattanó költői eszközével is felerősít; másfelől azt is jelzi, hogy egy nagyon kellemetlen, krónikus, bár nem súlyos betegség milyen, szinte mitikus, ellenállhatatlan erővel képes uralni a beteg látásmódját.

Mintegy e trauma-versek ellentételezéseképp számos írás a gyógyító erők magasztalásából és az előbbihez hasonló, mitikus horizontra emeléséről szól. A *Tekintetes Daruvári Jankovich Antal gróf kertjéről*³¹ című vers a gonddal ültetett és ápolt gyógynövényes kert egészséghez vezető erejét dicséri: mitikus erőt tulajdonít a kertnek, mondván, a gyógyszerészek istene, Apollón ültette, és az egészség istennője, Hygeia a lakója. A vers szépsége, hogy összekapcsolja a gyógynövényeket; a szép, esztétikus kert; a szabad levegő; valamint az itt sétálgató bájos hitves pozitív, gyógyító hatását. Hasonló költői technikát alkalmaz *A budai fürdőkről*³² című vers is, amely a Gellérthegy gyógyvizei mögé épít ki egy mitikus eredetmondát, melyben összekapcsolódik a gyógyító víz ereje és melegsége, a fiktív eredetmonda vérforraló szépségű najádjá, és a látszólag kopár hegyoldal termékenysége – ám itt nem a gyógyítás, inkább a melegség és a termékenység működik központi erőként. Ugyancsak ehhez a csoporthoz sorolható a *Denhoffer Vince József orvosnak, királyi tanácsosnak és József nádor főorvosának*³³ címzett vers, amely nem egy gyógyhatású helyszínt, hanem egy gyógyító személyt nagyít mitikus erejű alakká. Denhoffer alakja azért is érdekes, mert a budai gyógyvizekről írt 1804-es latin nyelvű értekezése³⁴ hozott számára szélesebb körű ismertséget, így joggal feltételezhető, hogy az imént említett, budai fürdőkről szóló versnek egyik ihletforrása volt. Ez a vers egyszersmind átvezet a következő verscsoporthoz is, mely a betegség- és gyógyulásélményt, valamint az ehhez kapcsolódó félelmeket személyes perspektívából mutatja be. A Denhofferhez intézett vers először a lírai én félelmeit mutatja be: könyörög az istenekhez, hogy a betegségek mitikus szörnyeit zárják be az alvilágba, amíg távol van Hippokratésznek nevezett Denhoffer, aki nemcsak képes megküzdeni a szörnyekkel, de még a Párkákat is a beteg sorsának újrászövésére tudja indítani. A vers zárata a megkönnyebbülés: mivel Denhoffert a nádor orvosává nevezték ki, újra visszatér a lírai beszélő személyes közelségébe, aki ezáltal mintegy megmentve – megváltva érzi magát. Amellett, hogy a vers szép lenyomata a betegségektől, haláltól rettegő emberi szubjektum érzelmeinek, és jól bemutatja, ezek az érzelmek milyen, szinte földöntúli erővel uralkodnak el a szubjektum belső világán, a szöveg egyszersmind a bizalmi beteg – orvos kapcsolat egyik legszebb, és talán legelső magyarországi lírai ábrázolása is. Végezetül pedig érdemes megemlíteni a gyógyító erők poétikai megjelenései kapcsán két olyan verset, amelyek egy-egy, ma már egészségkárosító hatásának tartott élvezeti cikk kapcsán íródtak.³⁵ Az egyik vers

³¹ L. 14. jegyzet.

³² *De Thermis Budensibus*. Szerdahely 1788: 24–25. és Szerdahely 1803: 37–38.

³³ L. 18. jegyzet. Denhoffer Vince József, József nádor orvosa, királyi tanácsos volt, a következő jegyzetben közölt nyomtatott kötete ismert.

³⁴ Denhoffer Vince József: *Succincta notitavi virtutum et usus medici aquae soteriae Budae ad thermas caesareas recens inventae*. Buda: Typis Regiae Universitatis. 1804. Kéziratos műve Szinnyei József írói lexikona szerint: *Bemerkungen über einige Gegenstände der Medizinischen Polizey im Königreich Ungarn*. Wien 1800.

³⁵ A dohányhoz és a csokoládéhoz fűződő, Szerdahely verseiben is felbukkanó kultúrtörténeti hiedelmekről l. Norton 2008.

a dohányról íródott.³⁶ a felvezetés szintén mitikus gyógyító erőt tulajdonít a dohányzásnak, amihez egy lábjegyzet prózai indoklást is csatol, miszerint „e növény feltalálását és használatát ezért tulajdonítja a költészet Phoebusnak és Minervának, a tudományok pártfogóinak, mivel egyesek úgy hiszik, hogy e csíra ereje által megtisztul az agy, és élesebbé válik az elme.”³⁷ A lábjegyzet finoman elhatárolódó megfogalmazása már elővételezi a vers csattanóját: egy hirtelen retorikai fordulattal a versbeszélő jelzi, hogy a dohány agystimuláló gyógyhatásának dicsérete valójában egy barátjának véleménye, saját álláspontja szerint viszont: „Amit te dicsérsz, mások szidni szokták. Ami neked orvosság, azt mások halálos mérgezésnek mondják. Sem neked, sem nekik nem hiszek – csak annak, amit magam tudok.”³⁸ Azaz: a dohány élettani hatásáról általában a versbeszélő nem szeretne nyilatkozni, álláspontjának lényege, hogy ez az élettani hatás különböző egyedek esetében eltérő lehet – legfeljebb a dohány saját magára gyakorolt hatásáról tudna relevánsan nyilatkozni, ám ezt nem teszi meg (talán tapasztalat híján?). A csokoládé³⁹ kapcsán viszont megtörténik ez a személyes állásfoglalás: a versbeszélő azt taglalja, milyen módon készíti ezt a „mennyei nektárt”, így az általa megtapasztalt gyógyító hatását tehát mind az ókori görög (nektár), mind a keresztény mitológia (Loyolai Szent Ignác) alapján szentesíti: „Hiszen ez az, amely biztos egészséget ad, / S melynek hatását maga Loyola dicsértel!”⁴⁰ A vers érdekessége, hogy ezt a személyes gyógyító tapasztalatot egyértelműen összeköti a csokoládéfogyasztás élvezeti értékével: a csokoládénak voltaképp nem is tulajdonít specifikus regeneráló vagy stimuláló hatást, sokkal inkább az emberi érzékeknek gyönyörűséget okozó mivolta az, amit gyógyító, egészséghezozó erőként ünnepel.

Az utoljára bemutatandó verscsoport, amint már utaltam rá, a betegség vagy gyógyulást folyamatát, félelmeit és reményeit a költői én személyes érintettségével mutatja be. A Denhoffer-vers részben ide is sorolható, de igazán erős példái *A haldokló költő imája Apollónhoz*, *az isteni orvoshoz* és *a Hálaadás Szent Apollóniának* című költemények. *A haldokló költő imája Apollónhoz*⁴¹ című vers *A Naphoz. Midőn hosszantartó álom nyomott el engem, Mercurianust*⁴² című párvesével együtt olvasva lesz igazán izgalmas. A haldokló költő imája ugyanis fogadalmi versként olvasandó: a súlyos láztól gyötört költő dicsőítő verset ajánl az orvosisten Apollónnak, ha megmenti a haláltól, melyet kiegészít egy utalással az érte könyörgő diákságra is. A vers csattanója maga a költemény: mivel a vers utolsó soraiban ígért fogadalmi költemény maga a vers, ez implikálja, hogy Apollón meghallgatta a könyörgőt. Ez a szöveg ugyanakkor nem sokat árul el a lázas-beteg költő lelkiállapotáról, csupán magát a félelem meglétét rögzíti. A *Naphoz* címzett vers ugyancsak egy könyörgés, ahhoz a *Naphoz*,

³⁶ *De pulvere herbae nicotianae*. [A dohánynövény poráról] Szerdahely 1803: 223–224.

³⁷ „Inventionem, usumque huius Herbae ea de causa tribuit Poesis Phoebos, et Palladi Scientiarum Antistitibus, quod multi credant, virtute huius germinis purgati cerebrum, et acui mentem.” Szerdahely 1803: 223.

³⁸ „Quod Panacea tibi est, aliqui dixere Cicutam; / Ut tibi, sic illis, sic mihi sensus inest.” Szerdahely 1803: 224.

³⁹ *De Chocolata*. Szerdahely 1788: 31–32.

⁴⁰ „Unica, quae certam praestat Medicina salutem, / Haec est; haec etiam Loyolidum est meritum.” Szerdahely 1788: 32. A csokoládé orvosságként való használatáról l. a *Medicine and Recipes* című fejezet tanulmányait, Grivetti et al. 2009: 57–128. Loyolai Szent Ignácnak, a jezsuita rend alapítójának személyesen nem volt szerepe az elterjedésében, viszont a róla elnevezett jezsuita intézményeknek, pl. a mexikóvárosi Real Colegio de San Ignacio de Loyola intézményének igen, l. Grivetti and Cabezón 2009: 32–35.

⁴¹ L. 16. jegyzet.

⁴² *Ad Solem. Dum me Mercurianum Somnus diuturnus premebat*. Szerdahely 1788:38–39. és némi változtatással *Ad Solem. Somno gravi, et diuturno Poetam premente*. [A *Naphoz*, mely súlyos nappali álommal gyötörte a Költőt.] Szerdahely 1803: 44–45.

amelyet a verseskötet mitológiai dimenziója (és maga ez a versszöveg is) egyértelműen azonosít egyfelől Apollónnal, másfelől a keresztény Istennel. A vers poétikai sémája hasonló: a versbeszélő arra panaszkodik, hogy negyedik napja mákonyos Álom tartja fogságában, álmoképek, azaz víziók gyötrik éjjel és nappal, retteg, hogy örökké tartó éj és álom borul rá, és ebben a bénult állapotában verset sem tud írni – azaz itt is maga a vers elkészülte a bizonyossága annak, hogy a Nap / Apollón / Isten meghallgatta a hozzá könyörgőt. Ez a vers tehát egyértelműen egy napokig tartó kábult állapot, azaz lázalom megélésének belső félelmeket, érzelmeket felszínre hozó szubjektív leírása – míg az előbb elemzett fogadalmi vers egy ugyanilyen állapot ugyanazzal a poétikai formával rögzített külső képe, amely mintegy kívülről diagnosztizálja a könyörgő lírai én helyzetét (lázás állapot, aggódó ismerősök, stb.). Hasonló kettősség ez, mint ami az amazon-vers esetében a vers személyes, belső megélésre összpontosító főszövege és a lábjegyzetek objektíváló narratívája között húzódott.⁴³ A *Hálaadás Szent Apollóniának*⁴⁴ című költemény, bár szintén a fogadalmi vers modelljét követi, egy kevésbé súlyos állapotot rögzít, és a vers csattanója nem a túlélés, hanem az öngyógyítás jelenségére épít. Mint azt Szent Apollóniának, a fogorvosok és fogbetegek védőszentjének⁴⁵ címbeli említése is jelzi, a vers egy fogászati probléma, nevezetesen egy gennyes, gyulladt bölcsességfog gyógyításának, pontosabban eltávolításának mozzanatát ábrázolja. A versbeszélő leírása egy jellegzetes korabeli „betegutat” mutat be:⁴⁶ egész testét és lelkét gyötrő betegségének okozójaként sikerült a gyulladt fogat diagnosztizálni, ezután orvos (Hippokratész) és sebész (Khirón) segítségét is igény vette, ám sikertelenül. A vers hangsúlyosan rögzíti a kétségbeesés lelkiállapotát: „Ki segíthet rajtam? Van-e még könyörület, tudomány, gyógyulás? Ágyamba roskadtam, s álomba merültem.”⁴⁷ Az álomba merülés itt az elkeseredés és az önfeladás állapotának tűnik, és ezt fordítja át a vers a megoldás, gyógyulás állapotává: az álomban látott látomás (Szent Apollónia) hatására a beszélő a fájdalomtól félig önkívületi állapotban kirántja saját gyulladt fogát. Az öngyógyító kétségbeesést némiképp domesztikálja a költemény: a Szent Apollóniának lerótt hála voltaképp saját, a fájdalomból fakadó belső lelkierőjének, gyógyulásvágyának szól.

Jól érzékelhető tehát, hogy Szerdahely verseiben a betegség és gyógyulás ábrázolása, az emberi élet medikai horizontja nem esetlegesen felbukkanó kuriózumként van jelen. A versekben a betegségfolyamatok finom obszervációja figyelhető meg, összekapcsolva egy erős pszichológiai érdeklődéssel: betegség és gyógyulás nemcsak szigorúan orvosi aspektusból ábrázolódik, hanem együtt láttatva traumákkal, félelmekkel, vagy épp a gyógyuláshoz kapcsolódó pozitív testi és lelki folyamatokkal. Ez pedig nem csupán a versciklusra jellemző kétosztatúsággal magyarázható. Szerdahely antropológiai alapozású esztétikaelméletében, a kor európai tendenciáinak megfelelően, fontos szerepe van az ember lelki és érzelmi világára irányuló obszervációnak:⁴⁸ „Az esztétáknak tehát feladata a szellem

⁴³ A jezsuita neolatin lírában a lázas betegséget bemutató verseknek megvan a maga előzménye: „Így részletezte például Makó Pál hosszú elégiákban az Ungváron töltött tanári éve alatt őt kínzó lázas betegségét, annak okait, kapcsolódva ezzel tematikusan és szövegszerűen is a Tibullus – Janus Pannonius – Petrus Lotichius Secundus által megkezdett hagyományhoz.” Szádoczky 2022: 255.

⁴⁴ L. 17. jegyzet.

⁴⁵ Szent Apollónia fogászati vonatkozásairól l. Forrai and Spielman 2024: 390-391.

⁴⁶ A korabeli fogászati eljárásokról l. Forrai 2021: 9-56.

⁴⁷ „Quis Deus, aut homo me tandem, quae Diva iuvabit? / Anne omnis Pietas, Arsque, Salusque periit?” Szerdahely 1788: 22.

⁴⁸ Pszichológia és esztétika diszciplínáinak 18. századi kapcsolódásáról l. Nannini 2024: 105–27.

valamennyi betegségét, a lélek valamennyi szenvedélyét megfigyelni, elkülöníteni a jókat és a rosszakat, egyenként megállapítani karakterüket. Ez pedig nem történhet meg a megfelelő módon, ha a szenvedélyek és indulatok székhelyét, eredetét, terjedését, természetét nem ismerjük.”⁴⁹ A lelki és érzelmi világ változásai sokszor épp azáltal válnak esztétikailag érzékletessé, amikor eltérnek az egészségestől, a normalitástól. Az *Aeneis* Didó királynő öngyilkosságára vonatkozó részletének elemzésekor például Szerdahely világosan rámutat arra, hogyan fog a lelki trauma a szenvedélyvilág felborulásához vezetni, és hogyan mutatkozik meg ez kóros, külsődleges jelek által: „Mily sok és mily lángoló fogadalmakkal, lelkének és elméjének mely nagy megrázkódtatása által kívánta ez Dido királynő! Amikor a szív betegségéről és őrvongásáról beszélünk, gyakran vissza kell térnünk öhozzá, mintegy lélegző és élő képhez; melyben a napnál világosabban látjuk, milyen indulatok, milyen hányattatások és mily különböző háborgások üzik az ember lelkét. Szín, hang, szemek, lélek, tehetetlenség vajon mennyit őriz az egészséges állapotból? – És mihelyt a bosszú reményét is elveszítette, mit tehetne? Őrvongva lép a máglyára...”⁵⁰ Nem meglepő tehát, hogy Szerdahely szenvedélyelmélete is bővelkedik medikai vonatkozásokban. Ennek elemzése, értelmezése egy másik tanulmány tárgya lehetne, egy vonatkozást azonban mégis érdemes kiemelni itt: a fájdalom központi szerepét. A versek kapcsán is jól látszott, hogy a fájdalom ábrázolásának, erejének, az emberre gyakorolt hatásának, a lehetséges válaszreakciók ábrázolásának igen nagy jelentősége van Szerdahely költészetében. Az esztétikaelméletében felkínálja ennek teoretikus magyarázatát: „Kleanthész, akit megkérdeztek, mi legyen a fájdalom, azt felelte: a lélek ellankadása. Bizonyos, hogy így van. A vélekedés, hogy rossz ér, különösen, ha nagynak tartjuk, és ennek érzékelése a lélek és a test erejét megtöri vagy elbágyasztja, és ellankasztja. Ezért gondolja azt Khrüszipposz, hogy a nehézséget, rosszulletet azért nevezik λύπην-nak, mert mintegy az egész ember feloldódása, ellankadása. Keserves a fájdalom kétségtelenül: kemény, keserű, természetellenes, és eltűnni, elviselni, bármi bátran és állhatatosan állunk neki ellent, nehéz. Nem sziklák, hanem gyenge természetűek vagyunk; lelkünkben van valami lágy és finom, melyet a nehézség, mint a vihar, megremegtet. Kevesen képesek elviselni a fájdalmat, mivel egyik emberi szenvedély sem kellemetlenebb és súlyosabb nála. ... Mindegyik szenvedélynek megvannak tehát a maga hátrányai; de melyiknek adatott több ebből, mint a fájdalomnak: kórság, betegség, bú, kín és örület? Egyrészt minden felkavarodás keserves, másrészt kínzó maga ez a kellemetlen állapot: marcangolja, felemészti a lelket, teljesen elpusztítja.”⁵¹ Talán éppen itt, a fájdalom ábrázolása mentén látszik legjobban, hogy Szerdahely esztétikájában és költői gyakorlatában egyaránt a fájdalom, és általában a medikai vonatkozások ábrázolásának tétje annak felmutatása, hogy az általa kétosztatúnak ábrázolt világ az emberben összeér: amint test és lélek, intellektuális tudomány és belső érzékenység együtt mozdul a fájdalom vagy a gyógyulás hatására, úgy mozdul együtt az égi és földi dimenzió az emberi élet kereteiben.

⁴⁹ Balogh 2012: 195.

⁵⁰ Balogh 2012: 219.

⁵¹ Balogh 2012: 222.

Irodalomjegyzék

ADAM, Wolfgang: *Poetische und Kritische Wälder. Untersuchungen zu Geschichte und Formen des Schreibens 'bei Gelegenheit'*. Heidelberg: Winter. 1988.

BALOGH, Piroska kiad.: *Szerdahely, György Alajos: Aesthetica (1778)*. Debrecen: Debreceni Egyetemi Kiadó. 2012.

BALOGH, Piroska: „Concordia Poeseos et Astronomiae”. A csillagászat szerepe két 18–19. századi magyar esztétikaprofesszor, Szerdahely György Alajos és Schedius Lajos János művészetszemléletében In *Matézis, mechanika, metafizika: A 18–19. századi matematika, fizika és csillagászat eredményeinek reprezentációja a filozófiában és az irodalomban*, szerk. Gurka Dezső. 181-202. Budapest: Gondolat Kiadó. 2016.

BALOGH, Piroska: Szerdahely György Alajos szakesztétikai műveiről. In *Szerdahely György Alajos esztétikai írásai II. Szakesztétikai művek*, szerk. Balogh Piroska. 465–558. Debrecen: Debreceni Egyetemi Kiadó. 2025.

BOUMEDIENE, Samir, Jesuit recipes, Jesuit receipts: the Society of Jesus and the introduction of exotic materia medica into Europe. In *Cultural Worlds of the Jesuits in Colonial Latin America*, ed. L.A. Newson. 229-254. London: Institute of Latin American Studies. 2020.

COPEMAN, Zoe: Women of the Enlightenment taking charge of their Breast Cancer Awareness—The Case of Frances Burney. *Mnemosyne: The Warburg Institute Blog* 29. Oct. 2024. <https://warburg.sas.ac.uk/blog/women-enlightenment-taking-charge-their-breast-cancer-awareness-case-frances-burney>

FORRAI, Judit and SPIELMAN, Andrew I.: History of Saint Apollonia. *Kaleidoscope: Művelődés- Tudomány- és Orvostörténeti Folyóirat*. 14. no.28. 2024, 390-391. <https://doi.org/10.17107/KH.2024.28.23>

FORRAI, Judit: A foghúzás történetéből In *A fogeltávolítás kultúrtörténeti, jogi és kriminális háttere*, szerk. Kivovics Péter; Forrai Judit; Lászlófy Csaba; Cserszegi Gerda. 9-56. Budapest: LÉTRA Alapítvány. 2021. <https://doi.org/10.32558/fogeltavolitas.2021.1>

GIBSON, Bruce ed.: *Statius: Silvae* 5. Oxford: Oxford University Press. 2006.

GRIVETTI, Louis Evan and CABEZON, Beatriz: Ancient Gods and Christian Celebrations. Chocolate and Religion. In *Chocolate. History, Culture, and Heritage*, eds. GRIVETTI, Louis Evan and SHAPIRO, Howard-Yana Hoboken. 32-35. New Jersey: John Wiley & Sons. 2009. <https://doi.org/10.1002/9780470411315.ch3>

GRIVETTI, Louis Evan and SHAPIRO, Howard-Yana eds.: *Chocolate. History, Culture, and Heritage*. Hoboken, New Jersey: John Wiley & Sons. 2009. <https://doi.org/10.1002/9780470411315>

KÓTYUK, Erzsébet: A Stáhly orvos dinasztia. In *Mérnök, természettudós és orvos dinasztiák, melyek befolyásolták Magyarország szellemi életét*, szerk. Vámos Éva, Vámosné Vigyázó Lilly. 184-190. Budapest: Országos Műszaki Múzeum - Áron Kiadó. 2005.

KRÁSZ, Lilla: Kultur(en) des Sammelns: Medizinische Bücher einer ungarischen Adelsbibliothek In *The Culture of the Aristocracy in the Habsburg Monarchy, 1750-1820*, ed. Gábor Vaderna. 216-243. Wien: Praesens Verlag. 2022.

LOHFF, Brigitte: *Die Josephs-Akademie im Wiener Josephinum: die medizinisch-chirurgische Militärakademie im Spannungsfeld von Wissenschaft und Politik 1785–1874*. Wien: Böhlau Verlag. 2019. <https://doi.org/10.7767/9783205232773>

LÓIO, Ana ed.: *Editing and Commenting on Statius' Silvae*. Leiden, Boston: Brill. 2023. <https://doi.org/10.1163/9789004529069>

MEEK, Heather: Frances Burney's Mastectomy Narrative and Discourses of Breast Cancer in the Long Eighteenth Century. *Literature and Medicine*. 35. no. 1. 2017. 27-45.
<https://doi.org/10.1353/lm.2017.0001>

NANNINI, Alessandro: Clinical Aesthetics. Johann Christian Bolten and the Aesthetic Origins of Psychotherapy. *Intellectual History Review*. 35. no.1. 2024, 105-27.
<https://doi.org/10.1080/17496977.2024.2437193>

NORTON, Marcy: *Sacred Gifts, Profane Pleasures: A History of Tobacco and Chocolate in the Atlantic World*. Ithaca, NY: Cornell University Press. 2008.

SAKORAFAS, G.H. and SAFIOLEAS, M.: Breast cancer surgery: an historical narrative. Part II. 18th and 19th centuries. *European Journal of Cancer Care*, 19. 2010. 6-29.
<https://doi.org/10.1111/j.1365-2354.2008.01060.x>

SZÁDOCZKY, Vera: Betegség és gyógyítás jezsuita módra. In *Betegség és gyógyulás a kora újkori irodalomban (1450–1760)*, szerk. Draskóczy Eszter és Etlinger Mihály. 255-269. Budapest: reciti. 2022.

SZERDAHELY, György Alajos: *Silva Parnassii Pannonii* [A pannon Parnasszus erdeje]. Bécs: Matthias Andreas Schmidt. 1788.

SZERDAHELY, György Alajos: *Silva Parnassii Pannonii* [A pannon Parnasszus erdeje]. Buda: Egyetemi Nyomda. 1803.

VAN DAM, Harm-Jan: Batavian Wood. Silvae in the Low Countries from 1500 to 1650. In *La Silve. Histoire d'une écriture libérée en Europe de l'antiquité au XVIIIe siècle*, eds. Perrine Galand & Sylvie Laigneau-Fontaine. 601-624. Brepols: Turnhout. 2013.
<https://doi.org/10.1484/M.LATIN-EB.4.00128>